

*MƏQALƏ***Əlizadə Əsgərli**

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
direktor müavini, filologiya elmləri doktoru, dosent
alizade.asgerli@gmail.com

69

1 (16) 2020

**Xəlil Rza Ulutürk və slavyan
xalqları ədəbiyyatı**

Milli istiqlal şairi Xəlil Rza rus şairlərindən Y.Smelyakov, B.Luqovskoy, M.Rumyantseva, M.Lermontov, N.Nekrasov, A.Puşkın, A.Surkov, İ.Kupriyanov, A.Xal-deyev, B.Kozmin, İ.Aratovski, B.Zaytsev, A.Plavnik, O.Berqolts, A.Voznesenski, B.Fyodorov, V.Mayakovski, N.Toxonov, R.Rojdestvenski, A.Blok, A.Qriq, A.Peredreyev, B.Solouxin, B.Kovilyov, N.Denisov, B.Slyadneva, Y.Yevtuşenko, İ.Selvinski, K.Simonov, S.Davidov və başqalarından tərcümələr etmişdir. Biz X.Rza poeziyasında əsasən, M.Lermontov, V.Mayakovski, A.Blok, A.Voznesenski, K.Simonov və N.Tixonov yaradıcılığı ilə bağlı poetik təsirləri diqqətdən keçirəcəyik.

X.Rza ömrünün yarından çoxunu bədii və elmi ictimaiyyətə həsr etmiş Aleksandr Bloku dilimizə tərcümə edərək onun “bu hərc-mərc dünyaya bir ahəng gətirmək” vəzifəsini şair təbiəti ilə duymuşdur. Blok Rusiyanın “ziddiyyətlərini, yaralarını, dərdlərini göstərmişdir”, “rus həyatından itib getmiş həqiqətləri geri qaytarmaq” istəmişdir. Şair düşünmüşdür ki, “dünya mədəniyyəti, musiqi, poeziya sənəti qadına məhəbbətdən keçib gedir”.

X.Rza A.Blok lirikasını rus poeziyasında yeni bir hadisə kimi qarşılımış və qiymətləndirmişdir. Blok realist rus poeziyasına birdən-birə ideallaşdırılmış, romantik tülə bürünmüş poeziya təqdim etmişdir. X.Rza duymuşdur ki, bu xüsusiyyət A.Bloka

Şərqdən, Şərq poetikasından gəlmişdir. Şair qeyd edib ki, A.Blok yaradıcılığında romantika, ideallaşdırma ənənəsi “alman ədəbiyyatı, İen romantikləri, Bakenroder, Tik, Novalis şeirlərindən gəlib. A.Blok rus şeirində “Şərq ənənəsini dirçəltmişdi”. “Blok şeirini incədən-incəyə şərh edən Korney Çukovski haqlı deyir ki, bu qüdrətli, böyük şairin yaradıcılığına Solovyov, Polonski, Jukovski və Lermontovdan başlayaraq Balmonta, Bryusova, İen romantiklərindən bir çox şairlərin, simvolizm, neoromantizm kimi ədəbi cərəyanların təsirindən danışmaq, hətta, kitab yazmaq olar. Ən maraqlısı və ən gərəklisi budur ki, Blok şeirləri bu gün bizim ürəyimizə od salır, bizi həyəcanlandırır və ehkamçı klassifikatorların heç bir tənqidi-bürokrat sxeminə sığmır”⁸⁵.

70
1 (16) 2020

X.Rzaya xoş gələn bu olmuşdur ki, A.Blokun təsvir etdiyi qadın – ağ geyimli sənəm - rus həyatına məxsus olan cizgilərlədir. Yaşılıqlarla, malikanə, göyərçin yuvası, çay yaxası, kilsə, ağcaqayın, ikona və kilsə duaları, yanar şamlar ilə birlikdədir. Bu ağ paltarlı sənəm əlçatmazdır, ülvidir, əzəmidir, əsrarlıdır. Bu gözəl sənəm bu zülmət dünyada yeganə işıqdır. “Blok onu tez-tez ulduza, alova, yanğına, şəfəqə, şöləyə, şüaya bənzədir, bu qadın özü ilə daim kölgədə, qaranlıqdadır.. Blok şeiri məhəbbəti bu alçaq, kirli dünyanın ülvi, pak, xilaskar qüvvəsi kimi alqışlayır. X.Rza qəhrəmanlığı da öz qadınını – sənəmini “azadlığın bu ağ paltarlı gəlinini” xarakterizə etməmişdimi? Obrazlaşdırmalara baxaq.

Xəlil Rzanın yüzlərlə məhəbbət şeirində Firəngiz məhəbbəti: şair qadını “and kimi, nəğmə kimi, nalə kimi, nur dalğası kimi, eşq Allahu kimi, aləm kimi”dir. O, ...mənfur Lefortovo zindanlarına “görüşə” gedib, almaz-almaz olan göz yaşları Moskvanın qarına tökülsə də, kor məhbəsin soyuq divarlarına çırpılsa da, ruhdan düşməyib, məsləkdən, məramdan dönməyib. “Yer boyda, Göy boyda təbiəti olan günəş ürəkli lirik qəhrəman, reyhan yarpağından qarışqayacan hər kəsə məhəbbəti olan” şair qəlbi isə “o göz yaşlarını götürməyib, “canavarlar önündə gülüm, ağlamaq olmaz” – deyib, mücahid qadınına etiraz edib. X.Rzanın məhəbbət şeirlərində də məhəbbət şair üçün ümid, inam, təsəlli, işıqdır, qaranlıqları parçalayan, şairi ruhdan düşməyə qoymayan işıqdır. Firəngiz xanım məhəbbəti ideallaşdırılmış, sanki romantik, əfsanəvi olan bir məhəbbətdir. Azərbaycanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən, təbiəti, dənizi, günəşi, baharı, ocağı, ev-eşiyi, əşyaları, geyimi ilə birlikdə təsvir edilən məhəbbət, ideallaşdırılmış fərdiyyətdir. Biz də analizlərimizdə A.Blok və X.Rza “kəşimələrini” bu mənada izləyirik, təqdir edirik.

A.Blokun məhəbbət şeirləri çox yığcamdır. X.Rza da tərcümələrində bunu imkan qədər gözləməyə çalışmışdır. X.Rzanın məhəbbət şeirlərində də bir yığcamlıq, hədəfi götürüb getmək, hədəfdən uzaq düşməmək, əhatəsinə daha yaxın olmaq xüsusiyyəti səciyyəvidir...

A.Blokda Karmen – lirik qəhrəman azadlıq, səadət təşnəsidir, döyüş cəngavəridir. Karmen kimi X.Rzanın lirik qəhrəmanı da Vətənin tarixini özünün həyat yolu, təbiətin bir parçası hesab edir. X.Rza da Blok qədər kirli ictimai quruluşun bütün təmsilçilərinə qarşı nifrətlidir. A.Blok “On ikilər”, “İntiqam” poemalarına qədər

85 Вах: К.Чуковский. Собранные сочинений в 6 тт. Изд-во Художественная литература. Т.6, М., 1969, с.505-579.

müstəqil olduğu kimi, X.Rza da “Məftillə sarınmış yaralar”, “Qanım bayrağımdadır” poemalarının müstəqildir. Blok və X.Rza yaradıcılığı müstəqil yaradıcılıqdır.

Blok:

XIX əsr, daşsan, dəmirsən,
Yol açdın nə qədər müsibətə sən.
Atdın öz əlinlə öz övladını,
Bir ulduza həsrət kor zülmətə sən.

X.Rza:

XX əsrdə bir az başqalaşmışdır
Fatehliyin növləri.
İndi fatehlər ancaq sərvət,
Sovqat aparmır.
Mənəviyyat aparır.
Vətən nemətimiz hələ bir yana,
Vətən duyğusunu da
Şüurlardan qoparır!
Ürəklərdən qoparır!
Müstəmləkə xərcəngi,
Kök atır vicdana da.
Virus kimi işləyir,
İliyə də, qana da.

X.Rzanı rus şairlərindən Andrey Voznesenski də düşündürmüşdür. Şair onunla yaşıd idi. X.Rza kimi A.Voznesenskinin də Özbəkistanda (Daşkənddə) yaşadığı vaxtlar olmuşdur (1966). O, Daşkəndə, Özbəkistana şeirlər həsr etmişdir. Voubel, Rerux Yuon, Çexov, Mayakovski, Levitan, Y.Oden, B.Pasternak, Y.Lyubimov, P.Kapitsa, K.Çukovski və başqaları A.Voznesenskinin poetik ruhunu, dünyanı dərk etmə həvəsini formalaşdırmışdır.

A.Voznesenski poeziyanın elmi-poetik təfəkkürü – memarlıqdan, riyaziyyatdan, musiqidən, rəssamlıqdan qaynaqlanmışdır. Poeziya A.Voznesenskidə heyrətdən, təəccübdən doğulmuşdur. Özü yazır: “Mən şeiri ayaqlarımla yazıram. Mən şeiri addımlaya-addımlaya yazıram, yaxud misralar mənim içimdə addımlayır. Adam yolla gedəndə küçələrin ritmi, hərc-mərcliklər, kütlələr, yaxud ormanlar, demək olar ki, əl-ayağıma ilişmiş kimi hiss olunur. Stremyanni küçəsindən Lavruşinskiyədək “Parabol” balladasını yazmışam. Gecə üfüqlərdə itib gedən Mukaç şossesi nə üçünsə mənim əsgərlik çəkmələrinə “Doğulmamış iki poema üçün ağı” şeirimi diktə etmişdir... Yaxud Odessada gəmi ləngəri “Oza” misralarının gəlişini mənim dabanlarıma xəbər vermişdir. Niyə belədir, bilmirəm. Ayaqlarım bilir”⁸⁶.

⁸⁶ Xəlil Rza Ulutürk. Mənə bənə. Bakı: “Gənclik”, 2000, s. 681-682.

A.Voznesenskidə milli ruh, qədim rus folkloru güclüdür. Voznesenski poeziyası məzmun və formaca bənzərsiz, dil baxımından çox zəngin olmuş, bədii müqayisəyə, təşbeh orijinallığına üstünlük verilmişdir. O, poeziyaya həm də A.Puşkin, A.Blok, V.Mayakovski və B.Pasternakdan gəlmişdir. X.Rza da bu məcralarda arayıb-axtarmışdır. X.Rza 30 may 1966-cı il tarixli gündəliyində yazır: “Voznesenski şeirində məni cəlb edən budur:

- 1.Şeirin obrazlarının, metaforalarının həqiqi mənada yeniliyi;
- 2.Rus folklorunu və rus şeiri ənənələrini gözəl bilməsi;
- 3.Rus dilinin böyüklüyündən qorxmaması, yeni sözlər, yeni ifadələr axtarması;
- 4.Rus şairi olmaqla bərabər, bütün dünyanı düşünməsi, bəşərin dərindən, sevincindən kənar qalmaması.

Təbii ki, belə poetik ruh X.Rzanın milli və bəşəri poeziyasının görüntülü eskizlərindəndir. Biz təfərrüat, oxşarlıq elementlərini axtarmaq meyilindən uzaq olub, sadəcə bu poetik ruhların qovuşan məqamlarını nişan verməklə kifayətlənirik. X.Rza A.Voznesenski şeirindəki bədii forma və məzmun yeniliyinə aludə olaraq onun haqqında həm də “Rus şairi Andrey Voznesenski” məqaləsini yazmışdır⁸⁷.

Sənətkar slavyan ədəbiyyatını dərinləndən bilməmişdir. Onun yaradıcılığında rus şairlərindən M.Lermontov, A.Puşkin, N.Nekrasov, K.Simonov, İ.Selvinskiy, Y.Yevtuşenko, V.Mayakovski, N.Tixonov, R.Rojdestvenski ənənələrindən “nəyisə” müşahidə etmək mümkündür. Biz bir qədər ümumi şəkildə A.Puşkin, M. Lermontov, N.Nekrasovla poetik əlaqələrindən danışıb X.Rza və V.Mayakovski ənənələrinə xüsusi diqqət yetirəcəyik.

Xəlil Rza Rəsul Rza poeziyasını dərinləndən izləmişdir. R.Rza poeziyası rus şeiri ilə zəngin bağlara malikdir. Bu səbəbdən R.Rza poeziyasını dərinləndən mənimsəmiş Xəlil Rza, təbii olaraq, V.Mayakovski, N.Nekrasov və M.Lermontov poeziyasına yaxınlaşmaya bilməzdi. Çünki R.Rza onlardan xeyli gözəl tərcümələr edib. X.Rza isə həm onları oxumuş, öyrənmiş, həm də R.Rza tərcümələrinə yaradıcı münasibət bəsləmişdir. Aydın ki, R.Rza M.Lermontovu uşaq yaşlarından öyrənmişdir. Bu ruh X.Rzaya da sirayət etmiş, hətta o, Lefortovoda zindanda yatarkən Lermontovdan çoxlu poetik nümunəni dilimizə çevirmiş, təəssüf ki, çap etdirə bilməmişdi. Biz tərcümə olunmuş həmin şeirlərin, pyeslərin adlarını qeyd etməyi lazım bilirik⁸⁸: “İspanlar” pyesi. Şeirlər: “Dilənçi”, “Yelkən”, “Dustaq”, “Tamara”, “Düşüncələr”, “Qonşu qız”, “Borodino”, “Kazbek”, “Xəncər”, “Ölən qladiator”, “Terek hədiyyələri”, “Əsir cəngavər”, “Neçin qəmginəm”, “Təşəkkür”, “A.O.Smirnovaya”, “Cocuğa”, “Buludlar”, “Şəklinə baxanda”, “Ölünün məhəbbəti”, “Sən özünə inanma”, “Dua”, “M.P.Solomirskiyə”, “Bəraət”, “A.H.Xomutovaya”, “Ətəyindən Çadırdəğa baxanda”, “Bağlaşma”, “Gözləmə”, “Görüş”, “Dəniz şahzadəsi”, “Peyğəmbər”, “Qrafinya Rastopçina”, “Yuxu”, “Vəsiyyət”, “A.İ.Odeyevskinin xatirəsinə”, “Yaralı”, “Üç şair” və bir çox adsız şeirlər. “İsmayıl bəy”, “Şərq povesti”, “Fərari” və “Mtsırı” poemaları⁸⁹.

87 28 iyul 1981-ci il tarixli məqalə. Əlyzması şairin arxivində saxlanılır.

88 Əlyazma qovluğu. Lefortovo bağlanması şairin arxivində saxlanılır.

89 Tərcümə tarixləri: “İspanlar”. 25 may- 9 iyun 1990., şeir və poemalar: 15-25 iyun. Moskva, SSRİ DTK-nın izolyator-dustaq evi.

X.Rza rus şeirindən təsiri faktoloji olaraq qavramamışdır. O, poeziyasının nəhrini bəşəri axarlardan götürmüş və milli poeziyasını bəşəri səviyyəyə qaldırmaq haqqında düşünmüşdür. Onun 28 avqust 1980-ci il tarixli arxiv materialları var. Orada deyilir: “Rus tərcümə məktəbinin dünya şöhrətindən söz salırıq. Rusların tərcümə poeziyası elə bir mərtəbəyə yüksəlib ki, buqələmun və cadugər sehrinə malikdir. O, fransız şeirinin, alman mədəniyyətinin, ingilis poeziyasının, Şərqlirlikasının, Qərb eposunun cildinə girə bilər. Şotlandların üçüncü dərəcəli şair saydıqları Robert Berns ruscanın verdiyi imkanlar və bu imkanları gerçəkləşdirən Samuel Marşakın yüksək sənətkarlığı sayəsində az qala rus xalq şeirinə çevrilib. Fransızca gözəl bilən Pavel Antakolski təkbəşinə fransız şeiri antologiyası yaratmışdır. Azərbaycan poeziyasını bu səviyyəyə qaldırmaq üçün hələ çox əlləşməliyik. Bir sıra daşlaşmış qəlibləri dağıtmalıyıq”⁹⁰.

Bu cəhətdən X.Rza R.Rzanın Nikolay Nekrasovdan etdiyi tərcümələri yüksək qiymətləndirmişdir. Onun “Rusiyada kimin günü xoş keçir” epopeyası və onun tərcüməsinə dair” (1971) adlı elmi məqaləsi də vardır. Məqalədə N.Nekrasov yaradıcılığı təhlil edilir, rus ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyi aydınlaşdırılıb. X.Rzanı cəlb edən “yeni dövrdə poeziyanın xəlqiliyə xalqın mənafeyinə – kəndli inqilabının mənafeyinə nə dərəcədə bağlı olması ilə müəyyənləşirdi”⁹¹. N.Nekrasov həyatı inqilabi surətdə dəyişdirməyə çağırmışdır. Xalq onun üçün ləyaqət meyarı, ideal olmuşdur. Onun bütün yaradıcılığı bu ideal işığına qərqlənmişdir. X.Rza da bu keyfiyyəti dərinədən duyub xalqçılıq görüşlərini inkişaf etdirmişdir. Əsərlərindəki parlaq milli ruh, siyasi-ictimai koloriti gətirən amillər, poema stixiyasının xalq türküləri, xalq nağıllarının ruhunu özünə qovuşdurması, bütün bunlar X.Rza poeziyasında da müəyyənlik üçün bir ovqat olmuşdur.

X. Rza yazır: “Homersiz və Şekspirsiz, Rustavelisiz və Nəvaisiz, Puşkinsiz və Tofiq Fikrətsiz bugünkü Azərbaycan mədəniyyətinin böyüklüyünü tam təsəvvür etmək mümkündürmü? Zənnimizcə, yox”⁹². Sonra o, bu sıradan Nikolay Tixonovu Azərbaycan ədəbiyyatına doğma sənətkar hesab edir və bu baxımdan T.Bayramın bu sahədə tərcümə xidmətlərini, N.Tixonovun “Azərbaycan dəftəri” adlı şeirlər silsiləsini yüksək qiymətləndirmişdir. X.Rza N.Tixonovun “Perekop”, “Türkmənsayağı”, “Belqrad meydanında qızıl əsgərlərin məzarı” əsərlərini dilimizə çevirmiş və tərcüməsinin çətinliklərindən danışmışdır. Bu münasibətlə “Bədii tərcümə milli mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi kimi”⁹³ məqaləsini yazmışdır.

Nikolay Tixonov Azərbaycan, Ukrayna, Belarus, Pribaltika, Gürcüstan, Türkmənistan, Özbəkistan mədəniyyətini yaxından bilən sənətkar olmuşdur və bu ruh X.Rza üçün də yaxındır. O, Moskvada oxuduğu zamanlardan N.Tixonovu izləmiş, öyrənmişdir: “Tixonov yaradıcılığı ilə mən çoxdan tanışam. Hələ Moskvada oxuduğum M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutundakı Ali ədəbiyyat kurslarında, 1957-1959-cu illərdə təhsil aldığım çağlardan bəri”. Və poetik varlığın nədən ibarət olduğu sirlərinə yiyələnərkən, əlbəttə, N.Tixonov poeziyası da əhəmiyyətli olmuşdur. X.Rza yaz-

90 Şairin arxivindən. 28 avqust 1982-ci il tarixli ensiklopediyadan.

91 Yenə orada, s.7.

92 Yenə orada.

93 Əlyazma tarixi məlum deyildir. Şairin arxivindən.

mışdır: “Poetik zənginliyi və dərin milli ruha malik sənətkarı tərcümə etmək çətin olduğu qədər də zövq verəndir”⁹⁴.

X.Rzaya N.Tixonov təsirini ruhən, fitrətən şairə məxsus romantik vüsət, metaforalar sıqlığı, ilham zənginliyi və hücumçu şair nəfəsinin alovu, yangısı ilə izah etmək lazımdır. Əlbəttə, necə yazmaqda bu poetik sirlər sövti-təbii X.Rzada bir “aşqar” olmuşdur. Sənətkar ilk növbədə duymuşdur ki, bu, güclü İnsan xarakterini, güclü səciyyə sahiblərini təsvir və tərənnüm üstün keyfiyyətdir: “Bu keyfiyyət və böyük mənəvi qüvvətə malik olanların obrazına bu günkü Azərbaycan poeziyasının ehtiyacı daha çoxdur”⁹⁵.

1926-cı və 1930-cu ildə iki dəfə Orta Asiyaya getmiş N.Tixonov türk mədəniyyətini mənimsəmiş, X.Rza da mədəniyyətlərin yaxınlaşması işinə 1960-cı illərdən başlayaraq həyatı boyu davam etdirmişdir. Bu, həm də X.Rzanın Elmlər Akademiyasında ədəbi əlaqələr sahəsində fəaliyyətindən irəli gəlmişdir. X.Rza poeziyasındakı fikir zənginliyi, hiss axarı, ideya aydınlığı, hədəfi götürüb getməyə güclü poetik aludəlik həm də N. Tixonov kimi təbii şairlərin nümunəsindən yaranmışdır.

XX əsrin 20-30-cu illər poeziyasından başlayaraq M.Ə.Sabir və Vladimir Vladimiroviç Mayakovski ənənələri milli poeziyanın başlıca qaynaqlarını təşkil etmişdir. Azərbaycan şairləri təbii olaraq M.Ə.Sabirlə bərabər, V.V.Mayakovskidən poetik sirləri öyrənmişlər.

X.Rza V.Mayakovskinin əsərlərini dərinlən öyrənmiş, haqqında ədəbi-tənqidi kitablar oxumuş, əsərlərini tərcümə etmiş və elmi məqalələr yazmışdır. Onun R.Rza haqqında yazdığı tədqiqatları içərisində “Rəsul Rza və Vladimir Mayakovski”⁹⁶ adlı 50 səhifəlik məqaləsi də vardır. Bu məqalədə R.Rzanın Mayakovskidən öyrənmək yolları haqqında yazdığı məqalələri və tərcüməçilik fəaliyyətindən bəhs edilib. Göstərilib ki, R.Rza “Mənim fikrimcə”⁹⁷ kitabına Mayakovski haqqında “Gəncliyin sevimli şairi”, “Böyük müasirimiz”, “Vladimir Mayakovski”, “Yeni günlər carçısı” məqalələrini daxil etmiş, onun poemalarını, bir çox şeirlərini dilimizə çevirmişdir. X.Rza bu məqalələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərini geniş təhlilə cəlb etmiş və maraqlı elmi məqalə yazmışdır.

X.Rza “Ömürdən uzun gecələr” kitabında⁹⁸ 11 şeirini “Mayakovski işığında” başlığı altında çap etdirmişdir. Bunlar “Mənlik”, “Mənim keçmişimi tərifləyirsən”, “Qorxaq”, “Tutuquşu”, “Borcluyam”, “Sənə demədimmi”, “Xəbis”, “Sənə minnətdaram”, “İki şair”, “Bədgüman nankor”, “Düşüncələr” şeirləridir. Bu əsərlərdə, təbii ki, V.Mayakovskini daha çox “çağırın” poetik qaynaqlar vardır. X.Rza zəmanəsinin şairi olub. Onun yaradıcılığı işıq və hərarətlə, mübarizə pafosu ilə, məhəbbət və nifrətlə, müasirlik ruhu ilə o qədər dolu olmuşdur ki, onu ictimai mühitindən ayırmaq çətinidir. Belə poetik məram, məqsəd şairi Mayakovski məcrasına çəkmiş, şeirlərini tərəvətli və əzəmətli etmişdi. Bu baxımdan X.Rza yaradıcılığında V.Mayakovski poeziyasına bağlı əlamətləri sezmək çətin deyildir.

94 Əlyazma tarixi məlum deyildir. Şairin arxivindən.

95 Yenə orada

96 Bax: Şairin arxivi. “X.Rza və V.Mayakovski” məqaləsi. 1981.

97 R.Rza. Mənim fikrim.Bakı: “Azərənşr”, 1967.

98 1 Xəlil Rza. Ömürdən uzun əsərlər. Bakı: Gənclik, 1982, s.92-106.